

મહાગુજરાત આંદોલન

ચેતનકુમાર જી. ચૌધરી

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સરકારી વિનયન કોલેજ સાગબારા, જિ.નર્મદા

૧. પૂર્વભૂમિકા

ભારત આઝાદ થયું અને દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ થયું. આપણે સંઘીય વ્યવસ્થા સ્વીકારી એટલે સંઘના ઘટકો એવાં રાજ્યોની રચના-પુનર્રચના કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. શરૂઆતમાં આ એકમોને ચાર વર્ષોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં.

અ, બ, ક, ડ એમ ચાર પ્રકારના રાજ્યો પરંતુ તેમનો દરજ્જો એકસરખો ન હતો આમ છતાં સૌ ભારતીય સંઘના અભિન્ન અંગ હતા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૫૩ના રોજ તેલુગુ ભાષી લોકોના ઉગ્ર આંદોલનને પરિણામે અ પ્રકારના મદ્રાસ રાજ્યમાંથી આંધ્રપ્રદેશની રચના કરવામાં આવી. ત્યાર પછી ભાષાના ધોરણે રાજ્યોની પુનર્રચના કરવાની માંગણી સમગ્ર દેશમાં ઊઠી ડિસેમ્બર, ૧૯૫૩માં કેન્દ્ર સરકારે રાજ્યોની પુનર્રચનાના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરી, જરૂરી ભલામણો કરવા 'રાજ્ય પુનર્રચના પંચ'ની નિમણૂક (ઈ.સ. ૧૯૫૫)માં કરી. જેના અધ્યક્ષપદે સર્વોચ્ચ અદાલતના પૂર્વ ન્યાયમૂર્તિ ફઝલ અલી તથા બીજા બે સભ્યો હૃદયનાથ કુંઝરુ અને કે. એમ. પાનિકર હતા. જેના હેવાલ પરથી સંસદે ચર્ચા વિચારણાના અંતે એક ખરડો પસાર કર્યો તથા ૧ નવેમ્બર ૧૯૫૬ થી તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો.

જે મુજબ ચાર પ્રકારના રાજ્યો રદ કરીને ચૌદ રાજ્યો અને છ કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં રાજ્યોની પુનર્રચના કરવામાં આવી. આ ચૌદ રાજ્યો પૈકી મોટાભાગનાં રાજ્યોની રચના ભાષાના ધોરણે થઈ હતી. જેમાં મુખ્ય બે અપવાદ હતા, બોમ્બે અને પંજાબ. બોમ્બે પ્રાંતમાં મરાઠી ભાષી વિસ્તારો અને ગુજરાતી ભાષી વિસ્તારનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એની સામે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં ભાષાને ધોરણે બે અલગ રાજ્યોની રચના કરવા માટેનું ઉગ્ર આંદોલન શરૂ થયું.

૨. આંદોલનની શરૂઆત

ઈ.સ. ૧૯૫૬માં મોરારજીભાઈએ ત્રણ રાજ્યોની યોજના મૂકી હતી, મહારાષ્ટ્ર-મુંબઈ-ગુજરાત જે કેન્દ્રને અનુકૂળ હતી. આને કારણે ગુજરાતની પ્રજાને લાગ્યું કે ગુજરાત રાજ્ય હાથવેંતમાં છે, પણ મહારાષ્ટ્રમાં 'આમચી મુંબઈ'ના નારા સાથે મુંબઈ મહારાષ્ટ્રમાં જ હોઈ શકે એવા આગ્રહથી હિંસક આંદોલન શરૂ થયું. ગુજરાતી નાગરિકોના વ્યવસાયો પર આપત્તિ આવી. કેન્દ્ર સરકારે ત્રણ રાજ્યોની યોજના પડતી મૂકવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા અને મુંબઈ રાજ્યની રચનાને મંજૂરી આપવાની જાહેરાતથી ગુજરાત સ્તબ્ધ થઈ ગયું. 'નેશનલ યુનિયન ઓફ સ્ટુડન્ટ્સ'ની એ જ દિવસે ડૉ. શેલતના નેજા હેઠળ સભા ભરાઈ. તથા 'પગલાં સમિતિ' રચવામાં

આવી. એ જ દિવસે ભદ્રમાં આવેલા કોંગ્રેસ ભવન પર મોરચો ગયો અને 'લે કે રહેંગે મહાગુજરાત' એવા બુલંદ સૂત્રો પોકારવા માંડ્યા.¹ સશસ્ત્ર પોલીસને જોતાં ઉગ્ર મિજાજી યુવકોએ પથ્થરબાજી કરી અને પોલીસે 'ચેતવણી વિના' ગોળીબાર શરૂ કર્યો. ચાર યુવક ત્યાં જ ઢળી પડ્યા. રતિલાલ ખુશાલદાસના પ્રમુખપદે નાગરિક સભા થઈ અને સભા પછી થયેલા ગોળીબારમાં એક નાગરિક મૃત્યુ પામ્યો. આ સમાચારોએ પોલીસ અને પ્રજાની વચ્ચે સંઘર્ષને વ્યાપક બનાવી મૂક્યો.

ગુજરાતના નડિયાદ, આણંદ, મહેસાણા, વડોદરા, રાજકોટ વગેરે શહેરોમાં હડતાળો પડી. અમદાવાદના ગોળીબારની તપાસ માટે પંચ નિયુક્ત કરવા વકીલ મંડળે સરકાર સમક્ષ માંગણી કરી. ગુજરાતના અગ્રણી કાર્યકરોએ પ્રજાને શાંત રહેવા અપીલ કરી. નવમી ઓગષ્ટના ગોળીબારમાં વળી ચાર યુવકો મૃત્યુ પામ્યા. મહાગુજરાત આંદોલન એવા જોરશોરથી ચાલ્યું કે અમદાવાદમાં ૧૯૪૬નાં કોમી રમખામો પછી પ્રથમવાર હિન્દુ અને મુસ્લિમો ખભેખભા મિલાવી એક જ સૂત્ર પોકારતા હતા, 'સીદી સાધી એક જ વાત, અમને જોઈએ મહાગુજરાત.'² આ લડત વિશે ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક જણાવે છે કે ૧૯૧૯માં ગાંધીજીની ધરપકડથી અમદાવાદમાં પહેલા તોફાન થયા પછી લશ્કરે ગોળીબાર કર્યો અને લોકો ગભરાઈને ઘરમાં ભરાઈ રહેતા. પણ ૩૭ વર્ષ પછી, જેમ ગોળીબાર થતા ગયા, ટિયરગેસના ટેટા ફૂટતા ગયા તેમ લોકો તારના થાંભલા, દૂધની કેબિનો, અને બસના છાપરાં તોડીને રસ્તામાં અંતરાય નાખતા અને પોલીસ ગાડીઓને રોકતા, ઈંટ-રોડાનો મારો ચલાવી ગેરીલા લડાઈ લડતા થયા.³

૧૦મી ઓગસ્ટે અમદાવાદમાં બીજા ત્રણ મૃત્યુ પામ્યા. ૧૧મીએ નડિયાદમાં દ્વિભાષી રાજ્યના એક પ્રધાન બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલના મકાને પહોંચેલા લોકોના તોફાન દરમ્યાન થયેલા ગોળીબારથી બે ત્રણ મૃત્યુ પામ્યા. ૧૯મીએ મોરારજી દેસાઈની સભા સામે પરિષદે 'જનતા કરફ્યુ' પાળ્યો.⁴ મોરારજી ભાઈએ આને 'લોકશાહીના સિદ્ધાંતનો ઈન્કાર થયાનું જણાવી જાહેરસભા સમક્ષ બોલી ના શકું ત્યાં સુધી ઉપવાસ પર ઊભા થયા. યુવકોએ તેમની સામે પ્રતિ-ઉપવાસ કર્યા. આખરે ૨૬મી ઓગસ્ટે સભા થઈ, પથ્થરબાજી થઈ અને સભા પૂરી થયા બાદના ગોળીબારમાં એક યુવકનું મૃત્યું થયું.

આઠમી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૬ના દિવસે ગુજરાતમાં કોંગ્રેસ સિવાયના રાજકીય પક્ષોની એક સંયુક્ત બેઠક મળી અને તેમાં મહાગુજરાત જનતા પરિષદની રચના કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. તેના પ્રમુખપદે સિંહગર્જના કરી કોંગ્રેસને હંફાવી શકે એવા ઈંદુલાલ યાજ્ઞિકની પસંદગી કરવામાં આવી.⁵ ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૫૬ના રોજ 'નાગરિક તપાસપંચ'નો અહેવાલ બહાર આવ્યો કે પોલીસ-ગોળીબાર અકારણ હતો અને એમની સામે ફોજદારી કામ ચલાવવું જોઈએ. ૨જી ઓક્ટોબરે અમદાવાદમાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની સભા થઈ જેની સમાંતર સભામાં ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક અને બીજા નેતાઓ બોલ્યા. જેમાં સાબરમતીના ત્રણે પુલથી લો કોલેજ સુધી અફાટ માનવમેદની હતી જ્યારે નહેરુની નાનકડી સભામાં વિદ્યાર્થીઓ અને નહેરુજીની વચ્ચે ઉગ્ર સંવાદ થયો. 'આવું પહેલાં કદી થયું નહોતું.' એમ નહેરુજીએ કબૂલ્યું.⁶ ૧ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ના રોજ મુંબઈના દ્વિભાષી રાજ્યની શરૂઆત થઈ તેમાં ઘણે અંશે મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષી પ્રદેશોનું એકીકરણ સંધાયું. સૌરાષ્ટ્ર અને

કચ્છને પણ મુંબઈ રાજ્યમાં ભેળવી દેવાયાં. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર, જૂનાગઢ, જામનગર, સુરેન્દ્રનગર, રાજકોટ અને અમરેલી જિલ્લા રચાયા અને કચ્છનો જિલ્લો અલગ કરાયો.

ઈ.સ. ૧૯૫૭માં દેશમાં બીજી સામાન્ય ચૂંટણી થઈ. એની ઉપર જનતા પરિષદના આંદોલનની અસર પડી. એ વખતે ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસનું પ્રતિક બે બળદની જોડ હતું જ્યારે જનતા પરિષદનું નિશાન કુકડો હતું. મધ્ય ગુજરાતમાં જનતા પરિષદનો વિજય થતા લોકો ઉત્સાહથી 'બે બળદની જોડી કુકડાએ તોડી.' એમ પોકારવા લાગ્યા. ૧૯૫૮માં સરકાર અને જનતા પરિષદ વચ્ચે શહીદ સ્મારકને લઈને ખૂબ સંઘર્ષ થયો.^૭ મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ-સહિત અલગ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય માટેની ઝુંબેશ વધુ જોરદાર હતી. ૧૯૫૮માં મુંબઈ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી યશવંતરાય ચવાણે કોંગ્રેસના મોવડી મંડળને જણાવ્યું કે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે ભાવાત્મક એકતા સ્થપાઈ નથી, આથી મોવડી મંડળે આ પ્રશ્ન પર પુનર્વિચારણા શરૂ કરી. આખરે મુંબઈ રાજ્યના વિભાગીકરણની માગણીને સ્વિકારાઈ વિભાજનની વિગતો માટે સમિતિ નિર્માઈ, ડાંગ અને ઉમરગામ ગુજરાતમાં મુકાયા અને પાટનગર તથા ખાઘ અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી.

૧૯૬૦ના માર્ચમાં મુંબઈ રાજ્યના વિભાજનનો ખરડો કેન્દ્ર સરકારે પ્રસિદ્ધ કર્યો, જેને મુંબઈ રાજ્યના વિધાનમંડળમાં તથા લોકસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો. જે મુજબ મુંબઈ રાજ્યનું વિભાગીકરણ થયું. ૧લી મે ૧૯૬૦ના રોજ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના અલગ બે રાજ્યોની રચના થઈ.

પાઠટીપ

૧. ઓઝા, દિગંત (૨૦૦૭) ગુજરાતી અસ્મિતાના સ્વપ્ન દષ્ટા, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, ચંદ્રિકા પિન્ટરી, અમદાવાદ, પૃ. ૨૧૦.
૨. એજન, પૃ. ૨૧૧.
૩. યાજ્ઞિક, ઈન્દુલાલ, (૨૦૧૧) ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક આત્મકથા ભાગ-૬, શારદા મુદ્રણાલય, અમદાવાદ- પૃ.૩૧.
૪. કોઠારી, બીરેન, પ્રજાપતિ, પરેશ, (૨૦૧૩) લોકનિસબત ધરાવનાર, અલગારી નેતા ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, યુનિક ઓફસેટ, અમદાવાદ, પૃ.૨૭.
૫. ઓઝા, દિગંત, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૨૧૧.
૬. યાજ્ઞિક, ઈન્દુલાલ પૂર્વોક્ત, પૃ. ૯૪.
૭. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ , પરીખ, પ્રવીણચંદ્ર ,ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૯, પૃ.૧૪૯.